

म्हणजे काय रे भाऊ ?

लेख

चं. प्र. देशपांडे.

विद्वत्ता म्हणजे काय रे भाऊ ?

कलेच्या वा मानवी संबंधांच्या क्षेत्रात बुद्धिमान वा विद्वान कुणाला म्हणावे याचे दोन निकष मला दिसतात. एक म्हणजे त्याला एकास एक अशी एकरेषीय कारणमीमांसा देता आली पाहिजे आणि दुसरे म्हणजे जास्तीत जास्त बाबतीत सामान्यीकरण – generalization – करता आले पाहिजे. एकाच बाबतीत अनेक विद्वानांच्या कारणमीमांसा वा सामान्यीकरणे वेगवेगळी असू शकतात. प्रत्येक गोष्टीला हजारो, लाखो, कोट्यवधी कारणे असतात याकडे सर्वच विद्वानांना दुर्लक्ष करावे लागते. आपापले इंटरेस्ट, विचार आणि निवड यांतून ते तसे घडत असते. तुमचे विचार कसे चालावेत हेही तुमचा जनुक नकाशा, मेंदूतल्या पेशी आणि रसायने यांवर अवलंबून असते, असेही संशोधन आहे. पण, ते सोडून देऊ, कारण विद्वानांच्या जगण्याचा आधारच काढून घ्यावा, असा निर्दयपणा करणे हे माणुसकीहीनपणाचे होईल. तर, विद्वत्तेचे एक उदाहरण म्हणून हे देतोय –

“ मला म्हणायचंय असं की १८४३ मध्ये पहिल्या नाटकाचा प्रयोग झालेला आहे आणि १८१८ मध्ये शनिवारवाड्यावर युनियन जॅक फडकलेला आहे. म्हणजे सत्तांतर आणि नाटक यांत २५ वर्षांचं अंतर आहे. याचा अर्थ, ज्यांच्या हातून सत्ता गेली त्या मध्यमवर्गीय ब्राम्हणांनी नाटकाचा प्रवाह सुरू करून दिला, असे म्हटले पाहिजे. “ – गो. पु. देशपांडे, साधना, १७ डिसेंबर २०११. सत्ता गेल्यामुळे मध्यमवर्गीय ब्राम्हणांच्या जीवनात सांस्कृतिक पोकळी निर्माण झाली, त्यावर तो मार्ग शोधत होता, त्यातून भाव्यांकडून पहिले नाटक लिहिले गेले, अशी ती मीमांसा होती. गोपूंच्या त्या संबंधित बीजभाषणावर मला बोलायचे होते. यावर मी म्हटले होते की, “ त्याचप्रमाणे, राजकीय क्षेत्रातून हकालपट्टी झालेल्या लोकांनी मराठीतले सांस्कृतिक क्षेत्र गेली काही वर्षे काबीज करून ठेवलेले आहे की काय, याचेही ऐतिहासिक विश्लेषण व्हायला हरकत नसावी. “ – साधना, २४ डिसेंबर २०११.

मला कोणतेच निष्कर्ष सांगायचे नाहीयत. पण, भराभर निष्कर्ष काढत जाणे आणि आपल्याला सगळे समजलेय असा आभास तयार करणे हे मला निर्बुद्धपणाचे वाटते. आणि मग असा निर्बुद्धपणा विद्वानांनी केला काय आणि सामान्यांनी केला काय – निर्बुद्धपणाचा दर्जा तर एकच असणार ! त्यामुळे मीही एक निर्बुद्ध मीमांसा मांडतोय –

एक काळ असा आला की आपण अलग पडण्याचा धोका आहे, अशी ब्राम्हणांना भीती वाटू लागली. त्यातून, आपण, एकूण मोठ्या समूहाशी जोडून घ्यायला हवे, अशी त्यांना गरज वाटू लागली. या उद्दिष्टासाठी काही ब्राम्हणांनी अंगभूत कपटीपणातून डाव्या विचारसरण्यांचा मार्ग निवडला तर इतर काही ब्राम्हणांनी तशाच कपटीपणातून हिंदुत्ववादाचा मार्ग निवडला. वस्तुतः पूर्ण मानवच कपटी असतो पण, बुद्धीचे आणि विचाराचे क्षेत्र स्वतःकडे ठेवणे बरीच वर्षे ब्राम्हणांना जमलेले असल्याने तो गुण त्यांच्याकडे जरा जास्त असतो, हे लक्षात घ्यायला हवे. आता त्यांची ती मक्तेदारी फारशी राहिलेली नाही, हा भाग वेगळा. दोन्हीकडे म्हणजे डावीकडे आणि हिंदुत्ववादाकडेही ब्राम्हणांना तीव्र आणि कट्टर राहणे भाग होते. जिद्दीका सवाल था ! -- प्रत्येक सामान्यीकरणात थोडे तरी तथ्य असतेच ना !

एक लक्षात येतेय ना ? सामान्यीकरण केले की प्रामाणिकपणा, सत्य, असत्य, मूल्यात्मकता, न्यायात्मकता अशा सगळ्या बाबी मातीत घालता येतात ! (शेवटी एक गुपित सांगून टाकतो. टीव्हीवर जशा विद्वानांच्या चर्चा वा भांडणे चालू असतात ना तसे काही जमण्याची माझ्यात कवडीचीही कुवत नाहीय. त्यामुळे, विद्वत्ताच कशी कुचकामी असते, ते मांडण्याचा माझा डाव असतो !)

--- ००० ---

समजून घेणे म्हणजे काय रे भाऊ ?

मी कोणत्याही विषयातला तज्ञ नाही, हे आधीच कबूल करून ठेवतो. त्यामुळे, ही पोस्ट अर्धवट ज्ञान, अज्ञान, तुटपुंजा अनुभव आणि अर्थ लावण्याचे दुर्बल कौशल्य यांवर आधारित असणे भाग आहे आणि त्याबद्दल क्षमायाचनाही करून ठेवतो. जगणे समजून घेण्याचे प्रमुख मार्ग कोणते, तर, धर्म, तत्त्वज्ञान, विज्ञान आणि कला. आता, यांतले तज्ञ पुरतील का जगणे समजायला ? तर, काही विद्वान म्हणतात, एकात्मिक आकलन व्हायला हवे. हे चार मार्ग तर हवेतच, शिवाय, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, मानववंशशास्त्र, मानसशास्त्र या सगळ्यांचाही अभ्यास हवा. आहे का कुणी असा एकात्मिक तज्ञ, हे मला माहीत नाही. असला तरी तो परिपूर्ण असू शकत नाही, हे स्पष्टच आहे. कारण या सर्वच ज्ञानमार्गांत अफाट ज्ञाननिर्मिती झालेली असून ते काम सतत चालूच आहे. कोणत्याही माणसाचा मेंदू, त्याची क्षमता, उपलब्ध वेळ यांत ते बसणे शक्यच नाही. मग काय, समजून घेणे म्हणजे ? निरनिराळ्या तुकड्यांतून समजून घेणे चालूच असते, ते वाढतही असते, पण ते एकूणात सगळे अपूर्णच असणार आणि एकात्म होणे शक्यच नसणार. तर करावे काय, असा माझ्यासारख्या अतज्ञ माणसाला प्रश्न पडणे साहजिक आहे.

तार्किकता / बौद्धिकता आणि कला यांबाबत मी एक पोस्ट दिली होती. सध्या, जागतिक साहित्यात मराठी साहित्याचे स्थान, यावरही चर्चा चालू आहे. या विषयांचा विचार एकेका मार्गाच्या तुकड्यांची सत्ये शोधण्यातून कसा करणार ? आता, समजा मी म्हटले की सर्व माणसांच्या जगण्यातल्या प्रश्नांना प्रस्तुत असते किंवा त्यांचा आवाका घेते ते जागतिक साहित्य – तर कुणी म्हणेल की ते जगात खपते किती यावर ते जागतिक आहे की नाही ते ठरवायला हवे. म्हणजे इथूनच मतभेद सुरू होतील. मग कुणी म्हणेल की सर्व माणसांच्या जगण्याला प्रस्तुत असे काही असूच नाही शकत. आता अशा अनेक प्रश्नांचे करायचे काय ? सारखे कोणत्या तज्ञांकडे जायचे ? आणि ते तज्ञही बिचारे एकात्मिक तज्ञ असूच नाही शकणार ! याचा अर्थ, आपण समजून घेण्याच्या मार्गांत आहोत अशा भ्रमात राहून सर्वांनी नुसती तुकडे-मेहनत करत राहणे – हेच स्वीकारायचे का – हा एक प्रकारचा पराभवच नव्हे का ?

समजून तरी काय घ्यायचे आहे ? माणसामाणसांमधल्या संबंधांच्या जगात अमर्याद, अनिर्बंध गोंधळ आणि हिंसा चालू असलेली दिसते. प्रत्येक गोष्टीवर अधिकारवाणीने बोलणारे तुकडे-विद्वानही आहेत पण त्यांचा कवडीचा काही उपयोग नाही, हे दिसते आहे. आपण विज्ञान विज्ञान म्हणतो, ते सारखे शोधही लावत असते, चंद्रावर वा मंगळावरही जाऊ शकते पण माणसामाणसांतली हिंसा या विषयात ते ढ च असते ! मद्दड असते ! फिर क्या करणे का ? नुसते तत्त्वज्ञान तरी एकात्म असू शकते का ? वेगवेगळ्या प्रणाल्या, विचारपद्धती, आकलनपद्धती असतात – त्यांतून एकात्म काय समजणार ? की कुणीतरी म्हणणार की यातले अमुकच बरोबर ? या या कारणांनी माणसाच्या जगण्याची बोंब झालेली आहे, त्यांत असे असे बदल करा की इथे स्वर्ग अवतरेल ! – आणि हे कोण सांगणार ? कोण असणार असा सर्वमान्य इसम ? आणि सर्वमान्य होण्यासाठी कुणाची वा कोणत्या समितीची लागेल मान्यता ?

आणि असे एकात्मिकपणे सत्य समजणे हे विद्वानांच्याही बसकी बात नसेल तर इतर सर्वसामान्य माणसांचे काय ? आपल्याला कदापीही काहीच समजू शकणार नाही या खात्रीच्या पराभूत अज्ञानंधकारातच त्यांनी जगायचे ?

तर हा समजून घेण्याचा असा विचका काही कामाचा नाही. प्रत्येक माणसाला समजू शकेल अशी जर काही शक्यताच नसेल तर, नाही तरी शक्यच नाहीय काही पद्धत, असे म्हणून अधिकच वेगाने बरबादीच्या दिशेने जावे ? कुछ तो सिंपल होना चाहिये ! नाहीतर सर्वजण एकमेकांना चुना लावत राहतील ! आता ही अशी सिंपलपणाची कल्पना बालिश आहे, अडाणी आहे, असेही कुणी म्हणू शकेल !

--- ००० ---

व्यवस्था म्हणजे काय रे भाऊ ?

अभिनेता सुशांतसिंह राजपूत याच्या आत्महत्येमुळे अनेक महत्त्वाचे प्रश्न पुन्हा एकदा चर्चांच्या ऐरणीवर किंवा व्यक्तिगत विचारांच्या मैदानांवरही समोर आले. बॉलिवुडमध्ये मोठमोठी आर्थिक साम्राज्ये आणि घराणी असून ती ठरवतात की कोणते सिनेमे कितपत पुढे येऊ द्यायचे, कोणते फ्लॉप करायचे, कोणत्या नटनट्यांना किती ग्लॅमर मिळू द्यायचे, स्पर्धा कशी करायची, पुरस्कार कुणाला मिळू द्यायचे, वगैरे. (अशा चर्चा तर फिल्मफेयर, ऑस्कर, ज्ञानपीठ आणि नोबेल यांच्या बाबतीतही होत असतात !) यात पूर्ण जरी नसले तरी बरेचसे तथ्य असणारच. जिथे करोडो, अब्जावधींचे व्यवहार होतात तिथे आपापले हित आणि वर्चस्व संभाळणे, त्याला धोका निर्माण करेल त्याला नामोहरम करणे, हे घडत राहणारच – आणि विशेष म्हणजे, हे सर्वांना पटणारच ! यावरच्या चर्चेत एकजण म्हणाले की हे असे फक्त बॉलिवुडमध्येच घडते असे नाही. मानवी व्यवहाराच्या, जगण्याच्या सर्वच क्षेत्रांत हेच घडत असते. हेही अर्थात पटण्यासारखेच आहे. राजकीय पक्ष, कारखाने, बँका, संस्था – या सगळीकडे लॉबीज असतात, गट असतात. वर्चस्वाच्या झगड्यांवरून फुटीही पडतात. याला कुणीही अपवाद नसते. अगदी डावी विचारसरणी मानणारे वा समतावादीही याला अपवाद नसतात. हा मानवी दृष्टपणा म्हणा की गधडेपणा म्हणा की क्रूरपणा म्हणा, यासहच सगळीकडे माणसे वागत असतात. हे लक्षात घेऊनच फोडा आणि झोडा सारखी राजकारणे खेळली जातात. स्वतःचे वर्चस्व प्रस्थापित करण्यात यशस्वी झालेले, ते टिकवण्याचा आणि विरोधकांना डोके वर काढताच येऊ नये याचे प्रयत्न करणारच. हे सगळे कळत नकळत आपल्याला मान्यच असते. कारण आपली टाळकी तशीच असतात. याहून वेगळे असे काही मानवी जगणे असू शकते का, असा प्रश्नही आपल्याला कधी पडत नाही. कारण, आपल्या वागण्या-जगण्यातून आपण याच मानवी वागण्याच्या पद्धतीला प्रोत्साहन, बढावा आणि ताकद देत असतो. आपल्यावर जेव्हा ' दुसऱ्याचे ' वर्चस्व असते तेव्हा आपण, जगण्याची ही पद्धत नव्हे तर फक्त वर्चस्ववाले बदलण्याचे प्रयत्न करतो. त्यालाच आपण ' व्यवस्था बदलणे ' असे गोंडस, आदर्शवादी, न्यायवादी, समतावादी, वगैरे नाव देतो. नुसते वर्चस्व कुणाचे यात बदल करण्याने फक्त, अन्याय करणारे आणि तो सहन करणारे हे बदलू शकतात. ' व्यवस्था ' नाही बदलू शकत. ' व्यवस्था ' म्हणजे आपली मन वापरण्याची वर्चस्ववादी, फुटीरतावादी, स्वकेंद्रित जगण्याची पद्धत. ती बदलण्याबाबतचे प्रश्न कुणालाही पडत नाहीत. मग, मानवी जगणे संवेदनशील, सहकार्ययुक्त आणि सुंदर होण्याची स्वप्ने आपण कोणत्या आधारावर पाहात असतो ?

--- ००० ---

ग्रेट म्हणजे काय रे भाऊ ?

मुळात ग्रेट असे काही नसतेच, वैश्विक वा सखोल असे काही नसतेच, सगळे उथळच असते – असे आकलन असणारे काही लोक आहेतच. जे आहे त्यातच जमेल ती मजा करा, असे म्हणत ते कलाभिव्यक्तीत रूटीन अनुभव, लोककला, लोकप्रिय कला, गाणी, चावटपणाचे प्रकार, असे सगळेच एकत्र हाताळत, ग्रेट होण्याची चिंता न बाळगता, विस्तृतपणा, बहुश्रुतता हीच समृद्धी दाखवत खुश राहतात. पण, हे सगळ्यांना पटते, असे नाही. कलेत काही मूल्यात्मकताच नसते हे तत्त्व समोर आले तर भांबावून जाणारेही काही असतात. विद्रोही टाईप लोक तर, या अशा विचाराने आपण पुन्हा एकदा देशोधडीला लागू ही शक्यता पाहून अधिकच आक्रमक होतात. या विषयातले प्रश्न सर्वाप्रमाणेच मलाही पडत असतात आणि ते सतत माझ्या चिंतनात असतात. त्या बाबतीतली ही पोस्ट आहे. विषयाचा आवाका शून्यापासून ते अनंतापर्यंत ओपन असल्याने सर्व फ्रेंडसनी यावर बिनबिचकतपणे आपले विचार मांडावेत, अशी इथे अपेक्षा आहे.

स्वच्छंदी कविता, भावकविता, अतिवास्तववादी कविता, अ-कविता असे काही प्रकार आपल्याला माहीत आहेत. नुसतेच सुखदुःखाचे वास्तवच चितारण्यात रस न घेणारी बरीच कविता वाचनात येत असते. वास्तवाचा सांधा सोडणाऱ्या कवितेत दोन प्रकार असतात – एक म्हणजे वास्तव हे गोडगुलाबी करण्यात रस असलेले आणि वास्तवाची विरूपता, विद्रूपताही व्यक्त व्हावी असा दृष्टिकोण असलेले. वास्तवाची कास सोडणाऱ्या बऱ्याच कविता शाब्दिक स्तरावर आगापिछा नसलेल्या आणि त्यामुळे दुर्बोध वाटू शकतात. असतातही दुर्बोध कारण त्यांना रूटीन एकरेपीय अभिव्यक्तीहून अधिक काही ' म्हणायचे ' असते. मला अनेकदा असा अनुभव येतो की अशा दुर्बोध कवितेतही एखादी ओळ वा एखादा शब्दसमुच्चय असा येतो की सदर कवी खूप खोलातून चिंतनशील आहे, हे जाणवते. तशा दुर्बोध कथेत वा कादंबरीतही तशा जागा असतात. आणि मग त्या अनुषंगाने त्या एकूण कलाकृतीच्या आकलनाच्या शक्यता वाढतात.

तसे चित्रकलेत होऊ शकते का ? वास्तववादाचा हात सोडलेली बरीच चित्रे गोडगुलाबी असतात. त्यांना स्वतःची शैलीही असते. ते सर्व पाहून आपण चकित होतो आणि उत्स्फूर्तपणे ' ग्रेट ' म्हणतो. पण, एक प्रकारे ते ओळखता येणारे वास्तवच असते. आणि सरळ सरळ वास्तवच चितारणारी अनेक चित्रे अशी असतात की त्यांतले तपशीलांचे बारकावे आणि छायाप्रकाशाचे खेळ पाहून आपण त्यांना ' ग्रेट ' म्हणतो. अशा बाबतीत वर्षानुवर्षे असा एक विचार चालू असतो की फोटोग्राफीत येतेच की हे सगळे, तेही सहज, एका सेकंदात, मग कशाला हे चित्रकार एवढे कष्ट घेत बसतात ? कशाला इतका वेळ वाया घालवतात ? नुसत्याच, कमावलेल्या कौशल्याला ग्रेट का म्हणावे ? आणि ' अ-वास्तव ' चित्रकलेत ' वाह ' म्हणावे अशा जागा असतात का ? त्या कशा प्रकारच्या असतात ? अमूर्त चित्रकलेत असे अनेकदा वाटते की ' वाह ' म्हणणारे लोक त्या संबंधित चित्रकाराची माहिती मनात जोडून त्या चित्राला ग्रेट म्हणताहेत. म्हणजे असे की उदाहरणार्थ, भारतीय तत्त्वज्ञानातल्या ' बिंदू ' या कल्पनेचा त्यांनी सखोल धांडोळा घेतलेला आहे, त्यामुळे त्यांची बिंदूचित्रे ग्रेट आहेत – असे. मग या पद्धतीने एखाद्याचे साधे रंगांचे पट्टेही ग्रेट ठरताना दिसतात. किंवा अनेकरंगी वा एकरंगीही भौमितिक रचनांची चित्रेही ग्रेट म्हटली जाताना दिसतात. ही अशी चित्रे तर थोडेफार कौशल्य कमावलेला कोणताही चित्रकार काढू शकेल, असे पाहणाऱ्याला वाटते. वास्तववादी चित्रात निदान चकित करणारे कौशल्य तरी असते, इथे तेही दिसत नाही. इथे नुसताच एक प्लेन रंग दिलेला चौकोन जेव्हा ग्रेट म्हटला जात असलेला दिसतो तेव्हा मात्र, प्रामाणिकपणे चित्रे समजून घेण्याची इच्छा असलेल्याचा धीर खचतो !

कवितेतही ' अ-वास्तव ' लिहिणाऱ्यांत काही शैली-उस्ताद असतात. ते रूटीन सुखदुःखांनाच एका मोहक शैलीतून अभिव्यक्ती देत राहतात. जरा ढोबळ भाषेत म्हणजे ते वास्तवच पण आकर्षक वेष्टनातून सादर करत असतात. म्हणजेच, शैलीचे कमावलेले कौशल्य सोडले तर ते वास्तवालाच टाळ्या घेत असतात. वास्तवातली मोहकता सोडणारे कवीही बऱ्याचदा ' वास्तवाला येणाऱ्या त्यांच्या प्रतिक्रियांचे वास्तव ' हेच मांडत असतात. प्रतिक्रियांच्या वास्तवाचा दर्जा, असे काही असते का ? हे सगळे पाहता, कलाभिव्यक्तीत, या ना त्या प्रकारचे कौशल्यच शेवटी महत्त्वाचे ठरते का, असा प्रश्न येतो.

तर, या सगळ्याची एकच सारांशरूप ' कॅप्सूल ' म्हणजे अवगुंठित गोळी करायची झाली तर प्रश्न असा सापडतो – आपण जी कला कला म्हणतो ती फक्त वास्तव अधिक कौशल्य यांची बेरीज किंवा नुसतेच कौशल्य किंवा जाणूनबुजून वाढवलेली ढोंगबाजी, इतकेच असते का ? कौशल्यामुळे करमणुकीचा चांगला आनंद मिळू शकतो हे मान्य केले तरी याहून अधिक काही असते का कलेत ? असू शकते का ? असू शकत असल्यास ते काय असते ? म्हणजेच आपला टायटल-प्रश्न – ग्रेट म्हणजे काय रे भाऊ ?

हा विषय खूपच खुला असल्याने, कुणीही, यावर काही बोलावेसे वाटल्यास, न लाजता विनदिक्रतपणे बोलावे, ही विनंती.

--- ००० ---

विचारस्वातंत्र्य म्हणजे काय रे भाऊ ?

एकदा डॉ. श्रीराम लागू आणि विजय तेंडुलकर यांच्या जाहीर गप्पांचा कार्यक्रम झाला होता. त्यात 'नियती' हा विषय आला होता. लागू म्हणाले की ते नियतिवियती काही मानत नाहीत तर तेंडुलकर म्हणाले की ते मानतात. दोघेही तसे पुरोगामी म्हणावेत असेच, मग हा फरक कसा काय ? मग, दोघेही वैज्ञानिक दृष्टिकोण मानत होते की नव्हते ? श्रद्धावान लोक तेंडुलकरांमुळे खुश झाले असले तरी पुरोगामी लोक डिस्टर्ब होणे साहजिक होते. पण, विचार करता असे दिसते की लागूंचा यातला पुरोगामीपणा हवेतला होता आणि तेंडुलकरांच्या नियतिवादाला वैज्ञानिक पाया होता. विज्ञानाची पायाभूत गृहीतके काय असतात, तर ती अशी आहेत –

१ निसर्ग हा शिस्तबद्ध असतो आणि निसर्गाचे नियम ते दाखवत असतात.

२ आपल्याला निसर्गाची माहिती होऊ शकते.

३ घडणाऱ्या सर्व गोष्टींना नैसर्गिक कारणे असतात.

४ स्वयंभू असे काही नसते.

५ अनुभवातून ज्ञान मिळू शकते.

६ ज्ञान हे अज्ञानापेक्षा श्रेष्ठ असते.

-- थोडक्यात जे आहे ते सर्व कारण-परिणाम साखळीतच असते. यामुळेच पूर्वी कुणी कर्मविपाक सिद्धांत काढला असेल किंवा स्वर्ग-नरकाच्या कल्पनाही निघाल्या असतील. चांगल्याचे चांगले फळ, वगैरे (पण, चांगले म्हणजे काय ते मी सांगणार, ही त्यातली, कारणांनीच जन्माला आलेली, हलकट मानवी मखलाशी वेगळी). आपल्याकडे जसे कफ, वात, पित्त यांपैकी काही एक प्रधान असलेली माणसे सांगितली गेली तशीच तिकडे चार प्रकारची माणसे सांगितली गेली. या सर्व प्रकारच्या माणसांचे स्वभावविशेष वगैरेही सांगितले गेले. उदाहरणार्थ कफप्रधान माणसे जास्त रोमॅटिक असतात, वगैरे. यातले बरेचसे आपण विवाद्य समजलो तरी वैज्ञानिक दृष्टिकोणातली कारण-परिणाम साखळी कशी टाळणार ? म्हणजेच एखादा माणूस कम्युनिस्ट व्हायला किंवा भांडवलवादी व्हायला काही ना काही कारणे असणार. स्वयंभू काहीच नसते ! हे सर्व पाहता, लागू हवेत गप्पा मारत होते आणि तेंडुलकरांना मानवी जगण्याची अधिक सखोल जाण होती, असेच म्हणावे लागते.

कालच्या माझ्या पोस्टमध्ये, विचारसरणीवर जनुकरचनेचा प्रभाव असतो या संशोधनाचा उल्लेख होता. तो, स्वतःला स्वयंभू समजणाऱ्या पुरोगाम्यांना आवडणार नाही, हे मला माहीत होते. पण यावर 'वैज्ञानिक' मटेरियल आहे नेटवर – हा काही अंधश्रद्धेचा भाग नाहीय.

माणसाचा स्वभाव, विचार हे सर्वच जर कारण-परिणामांनी नियंत्रित असेल तर साहजिकच विनम्र उत्सुकतेने हा प्रश्न विचारावाच लागतो की – विचारस्वातंत्र्य म्हणजे काय रे भाऊ ?

--- ००० ---

समीक्षा म्हणजे काय रे भाऊ ?

मराठीतली समीक्षा थांबलीय का, मराठी समीक्षा जागतिक का होत नाही, मराठी समीक्षेत नवे विचार का दिसत नाहीत, वगैरे विषय आपण चघळत असतो. पण, इतकी वर्षे होऊन गेली तरी आजही माधव आचवळच आठवावेत, असे का होते, याचा विचार आपण टाळतो. अहो, आधी मराठी साहित्य तरी होऊ द्या जागतिक मग समीक्षा आपोआप होईल, असेही आपण म्हणतो. जगप्रसिद्ध होण्यासाठी योग्य, दर्जेदार साहित्याच्या अनुवादाची प्रक्रिया असायला हवी – मराठीतून इंग्रजीत कोण करणार अनुवाद ? अकादेमिक वर्तुळात कार्य असलेल्या काही लेखकांचे होतातही अनुवाद पण अर्थातच ते पुरेसेही नसते आणि प्रातिनिधिकही नसते. त्यामुळे, ते देऊ सोडून आणि असा विचारू प्रश्न की जागतिक दर्जाचे म्हणावे असे कोणते कितपत साहित्य इथे निर्माण झाले वा होते ? या प्रश्नाला नक्कीच आशादायक असे उत्तर मिळावे अशी साहित्यनिर्मिती आपल्याकडे होत आलेली आहे. पण मग त्या निर्मितीची दखल घेण्याची कुवत इथल्या समीक्षेत आहे का – याचे उत्तर नकारार्थीच येते. असे का होते आहे याचाही रोखठोक विचार करावा लागेल. दलित साहित्य किंवा आंबेडकरी साहित्य आणि ग्रामीण साहित्य हे मराठीतले नक्कीच महत्त्वाचे प्रवाह आहेत पण साहित्य म्हणजे तेवढेच नव्हे. सामाजिक-राजकीय अन्यायाचा निषेध वा न्यायाची प्रस्थापना करायची निकड ही त्यांची उद्दिष्टे असतात. ती तशी असणे भागही असते. पण, मानवी जगण्याचाच आवाका घेणे, भान घेणे, नेहमीच अनुत्तरित राहणाऱ्या समस्यांचे दर्शन घडवणे, माणसाला सुजाण, संवेदनशील, परिपक्व असण्याच्या शक्यता निर्माण करणे, अशाही बाबी वा प्रक्रिया साहित्यात महत्त्वाच्या असतात. प्रत्येक समीक्षक या सर्वच बाबतीत अभ्यासूपणे बोलू शकेल, असे नव्हे. मार्टिन एस्लिनने अब्सर्ड नाटकावर एक जागतिक महत्त्वाचा ग्रंथ सिद्ध केला तसे निवडलेल्या विषयावरचे सखोल काम तरी का होत नाही ? खरे तर परिवर्तनवादी असो की इतर सर्व खुले साहित्य असो, समीक्षेने लेखकांसमोर आढाने उभी करायला हवीत. समीक्षेलाही सर्जकच समजायला हवे. समीक्षा आणि साहित्य या एकत्र चालणाऱ्या प्रक्रिया असायला हव्यात. मुळात आपला प्रश्न हा आहे की आशयानुगामी समीक्षेत कुणाला इंटरेस्टच नाहीय. आशयाच्या पाण्यात उतरण्याची हिंमतच नष्ट होत चाललीय. बाहेरून उडाणटप्पू शेरें मारून पळून जाणे हेच घडते आहे. या असल्या समीक्षेचे आद्यपुरुष अर्थात नेमाडे आहेत. त्या पद्धतीने अनेकांची चांगली सोयही झालेली आहे. पण, मूलतः हा दृष्टिकोण सर्जक साहित्याला क्षुद्र लेखणारा ठरतो, हे पाहायला हवे. अगदी परिवर्तनवादी समीक्षक म्हटला तरी त्या साहित्याबद्दल तरी तो खास मौलिक असे काय बोलतो ? इथे साहित्य संमेलनांच्या चार अध्यक्षींची उदाहरणे घेऊ. उत्तम कांबळे, नागनाथ कोत्तापल्ले, लक्ष्मीकांत देशमुख आणि फ्रांसिस दिब्रीटो. हे लोक काय करतात ? साहित्यात राजकारण वर्ज्य नसते असे म्हणत त्यांच्या भाषणातून साहित्यच वर्ज्य करतात आणि फक्त राजकारणावर बोलतात. आणि ते तरी काय असते ? कोणताही परिवर्तनवादी कार्यकर्ता जे भाषण कुठेही करू शकेल तेच भाषण हे संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून हाणतात ! म्हणजे घडते काय तर त्या अध्यक्षपदाच्या खुर्चीवर जाऊन बसणे ! चर्चांचे, परिसंवादांचे विषयही सगळीकडे तेच तसेच असतात – राजकीय विचार भरपूर मांडता यावेत असे. आणि आपण रडत असतो की मराठीत मौलिक समीक्षा का नाही आणि आपली समीक्षा जागतिक का होत नाही ! साहित्य म्हणजे फक्त राजकारण असे सतत बिंबवणारे जे लोक आहेत ते याचे खरे गुन्हेगार आहेत. साहित्याची इतर अनेक अंगे आणि सांस्कृतिक कार्ये नष्ट करत जाण्याचे काम यांनी केलेले आहे. वेळ कधीच गेलेली नसते. आताही यातून जागे होऊन बाहेर येणे शक्य आहे. हे असले ' निरुपयोगी ' फार लिहीत न बसता खाली काही विषय देतोय – त्यांचा आपल्या सर्जक साहित्याच्या संदर्भात कितपत उपयोग आहे याचा विचार व्हावा –

1. तुकारामाची रिकामीक आणि सार्त्रचा नर्थिंगनेस
2. मराठी कवितेतले प्रमुख प्रवाह
3. मराठी साहित्यातला उत्तर आधुनिकतावाद
4. साहित्य आणि तत्त्वज्ञान

5. साहित्य आणि मानसशास्त्र
6. मराठीतला भावकवितेचा काळ संपला आहे का
7. मराठी नाटक आणि त्याचे साहित्यमूल्य
8. कविता, पद्य आणि गद्य
9. मराठी कथा / कादंबरी यांचा बदलता कच्चा माल
10. मराठी साहित्यातले परदेश
11. मराठी साहित्य निराशावादी आहे का
12. आजच्या काळाचा दस्तावेज तयार करणे हे साहित्याचे काम आहे का

--- या प्रकारे आणखीही काही विषय सुचवता येतील. मुळात साहित्याशी संबंधित आहेत का हे विषय की साहित्यातून वर्ज्य करावेत असे आहेत, त्यावर आधी चर्चा व्हावी. मग हे विषय घ्यावेत असे सर्जक साहित्य आहे का मराठीत, यावर दुसरी चर्चा घ्यावी. आणि मग तिसरी चर्चा शेवटी यावर घ्यावी की मराठी समीक्षक हे विषय का महत्त्वाचे मानत नाहीत.

आता नेहमीप्रमाणे माझ्या डिसक्लेमर – मी स्वतः अभ्यासक नाही – यांतल्या एकाही विषयावर मी बोलू शकणार नाही, पण, कुणी अभ्यासपूर्वक यांवर बोलणार असेल तर मला त्यात प्रचंड इंटरेस्ट असेल. मी व्यक्त केलेले हे विचारही कुठल्या सखोल अभ्यासाचा नतीजा आहेत, असे नाही. इथल्या उथळ प्रचलित पद्धतीतलेच जरा वेगळे बोललोय इतकेच. तुटपुंज्या अभ्यासावर, फारसे काही न कळता बोलायची इतर अनेकांना असलेली सूट मीही घेत आहे. फार मनावर घेऊ नये. सोचना है तो सोचो नाही तो छोड दो ! जय हिंद, जय महाराष्ट्र !

--- 000 ---

पुरोगामी म्हणजे काय रे भाऊ ?

ही पोस्ट लिहिण्यात माझा कोणताही प्रतिगामी हेतू नाही. काही शब्द वा संकल्पना यांच्याबाबत अनेकदा गोंधळ दिसतो – फक्त माझाच नव्हे तर अनेकांचा. तर यात काही स्पष्टता आणता येते का ते पाहावे, हा हेतू आहे. यात मला मुख्य प्रश्न हा पडतो की भारतीयांना आपापल्या श्रद्धा बाळगण्याचे आणि उपासनापद्धती अनुसरण्याचे स्वातंत्र्य भारतीय घटनेने दिलेले आहे. आपण यातून जादूटोणा, जारणमारण, भानामती, पशुपक्षी वा मुलेमाणसे यांचे बळी देणे, असले प्रकार वगळू. पण, निरनिराळ्या धर्मांच्या उपासना, देवदेवता वा विभूती यांच्या उपासना, वारी, यात्रा, उत्सव या सर्व बाबी मान्यताप्राप्त समजू. तर या ज्या मान्यताप्राप्त उपासनापद्धती आहेत, ज्या बुद्धिप्रामाण्यवादी वा इहवादी नाहीत, त्या अवलंबणारे लोक पुरोगामी असू शकतात की नाही ? पुरोगामी हा निरीश्वरवादी आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी आणि कोणतीही श्रद्धा नाकारणाराच असावा लागतो का ? मान्यताप्राप्त उपासनांकडे सहानुभूतीने पाहण्यात आणि सहिष्णुता ठेवण्यात पुरोगाम्यांना अडचण नसते. कम्युनिस्टांनी त्यांच्या कार्यकर्त्यांना आणि नेत्यांना निरनिराळ्या समूहांच्या धार्मिक उत्सवांतही सहभागी व्हायला सांगितल्याची बातमी मी वाचली होती. त्यावरून हेच दिसते, असे आपण म्हणू शकतो. दुसऱ्यांच्या भावनांचा आदर राखण्यासाठी गोल टोप्या घालणे किंवा इतर धर्मीयांनी हिंदूंच्या धार्मिक उत्सवांत सहभागी होणे, हेही घडत असतेच. आता हे सर्व लोकशाहीत मते मिळवण्यासाठीही घडू शकते आणि खरोखरच ते गुण्यागोविंदाचा आविष्कारही असू शकते. की बाबा, माझी नाहीय ही उपासना पद्धती पण तुमचा आदर राखायला मला काही प्रॉब्लेम नाही, असे. तर हा आदर आणि ही सहिष्णुता मान्य पण श्रद्धावान पुरोगामी असू शकतो का, यावर जरा स्पष्टता यावी, असे वाटते.

दूसरा प्रश्न जरा वेगळा आहे. काही वर्षांपूर्वी बँकांमध्ये कम्युनिस्टांची युनियन प्रबळ होती. सगळेच त्याच युनियनचे सभासद असत. बाहेर आरेसेस वाले असणारेही इकडे या युनियनचे सभासद असत. हे थोडेफार स्वार्थासाठीच असणार. पण, मग अशा वेळी तो माणूस अर्धा पुरोगामी आणि अर्धा प्रतिगामी असतो का ? कारण आरेसेस म्हणजे प्रतिगामी असे असल्याने हा प्रश्न येतो. समजा जातवाद हा प्रतिगामी आहे तर एकीकडे मराठा महासंघ किंवा ब्राह्मण संस्था आणि शिवाय दुसरीकडे तोच पुरोगामीही, असे असू शकते का ? अशी फाटलेली माणसे पुरोगामी असतात का ? आणि ज्यांचे मेंदू असे तुकड्यातुकड्यांत विभागले गेलेले आहेत अशांना पुरोगामी नाही म्हणायचे, असे म्हटले तर एक म्हणजे पुरोगामी उरतील किती आणि त्यांची संख्या वाढायला कितपत वाव राहिल ?

तिसरा प्रश्न येतो ' बहुजनसमाज ' या नामाभिधानाचा. बहुजनसमाज म्हणजे पुरोगामी, असे सामान्यतः समजले जाते. त्यात मग श्रद्धावान वा भक्तिमार्गीही येतात. बहुजनांत मुसलमानही येतात हे आपण बहुजन वंचित आघाडीत पाहिले. बहुजनांमध्ये नेमके येतात तरी कोण कोण ? की ब्राह्मण सोडून सगळे बहुजन ? मराठा हे उच्चवर्णीयांत येतात की बहुजनांत ? की काही उच्चवर्णीयही बहुजनांत येतात ? म्हणजे मागास उच्चवर्णीय, असे काही ? वारकरी घ्या उदाहरणार्थ – ते बहुतेक बहुजनसमाजात येतात पण ते पुरोगामी असतात का ? की वारकऱ्यांत पुरोगामी आणि प्रतिगामी असे गट असतात ? बहुजन हा शब्द जातकेंद्रित असतो की दारिद्र्यकेंद्रित की फक्त ब्राह्मण नसला की तो बहुजन ? इतक्या मोठ्या जनसमुदायाने आणि एकापेक्षा एक दिग्गज नेत्यांनी सतत ब्राम्हणकेंद्रित राहणे हे, किरकोळ, शक्तिहीन लोकांना अनावश्यक मोठे फूटेज देणे नाही होत ? आणि सारखे बहुजनसमाजाला संबोधून बोलणे हे याच देशाचे नागरीक असलेल्या अल्पजनसमाजवाल्यांना दुय्यम समजणे नाही ठरत ? आणि असे करणे हे पुरोगामित्वात बसते ? (इथे, बहुजन कसे काय पुरोगामी, असा प्रश्न येऊ शकतो. उत्तर सोपे आहे. " शाहू-फुले-आंबेडकरांचा हा पुरोगामी महाराष्ट्र " असे आपण रोजच ऐकतो की नाही ? म्हणजे हा पूर्ण महाराष्ट्र पुरोगामी आहे. इथले बहुजन हे पुरोगामी असल्याशिवाय पूर्ण महाराष्ट्र कसा काय पुरोगामी असू शकेल ? सारांश, बहुजन हे पुरोगामीच आहेत, हे सामान्यतः मान्यच असते !)

सर्वच नेते, कार्यकर्ते आणि एकूणच जनताही निवडणुकीच्या खेळात, शक्य ते सगळेच प्रतिगामी मार्ग हाताळताना दिसतात. हे पाहता, हा आख्खा देशच प्रतिगामी म्हणावा का ? की अशी शुद्ध विभागणी वगैरे काही नसते आणि त्या त्या वेळच्या आपद्धर्माप्रमाणे हे ठरते ? म्हणजे लोकशाही ही शासनपद्धतच प्रतिगामी असते का ? तसे असेल तर मग लोकशाही देशात पुरोगाम्यांचे गुणगान कशाला ?

मला जरा वेगळे दिसते. निरनिराळे धर्म, श्रद्धा, विचारसरण्या हे काहीही असो, प्रत्येकाचा एकेक जगण्या-वागण्याचा साचा असतो. तो साचा जनुक नकाशा आणि परिस्थिती आणि इतर अनेक परिणाम व संस्कार यांनी घडलेला असतो. प्रत्येकजण आपापली सुरक्षितता आणि जमेल तेवढे वर्चस्व मिळवणे याच्या प्रयत्नात असतो. सगळीच माणसे सुखी-दुःखी, प्रेमळ आणि रागलोभद्वेष बाळगणारी आणि थोडीफार हिंसकच असतात. आणि एकमेकांशी संघर्षातच असतात. सगळेच साचे समस्या निर्माण करणारेच असतात. यात खरा मूलभूत प्रश्न असतो तो हा की माणूस अशा साच्याशिवाय जगू शकतो का ? आणि तसा तो नसेल जगू शकत - तसा निष्कर्ष स्वीकारायचा, असे ठरले तर - माणसाला असे समस्याप्रधान जगायचा एक अभिशापच असतो, असे म्हणावे का ? आणि तसे असेल तर ' अभिशाप ' ही कल्पना प्रतिगामी की पुरोगामी ?

--- ००० ---

पुरोगामी आणि मी

' पुरोगामी म्हणजे काय रे भाऊ ? ' या माझ्या पोस्टवर झालेल्या चर्चेनंतर असे दिसू लागले की मी प्रतिगाम्यांना पाठिंबा देऊ इच्छितो असे काहीना वाटतेय. धर्मवाद वा पुनरुज्जीवनवाद चांगला का, तर नाही, विषमता जायला हवी की नको तर होय, जायला हवी, माणसांनी संघर्षात जगणे चांगले की सौहार्दात, तर सौहार्दात - असेच मलाही वाटते, हे मी सांगू इच्छितो. फरक कुठे होतो तर धार्मिक कट्टरतेतकीच वैचारिक कट्टरताही भेद माजवणारी आणि हिंसकच असते हेही मला स्पष्ट दिसणे. त्यामुळे, पुरोगाम्यांमधले आंतरविरोध, दंभ आणि मानवी जगण्याला घातक असणाऱ्या बाबींबद्दलही लिहिले जाते. धर्मवाद ही जशी एक अंधश्रद्धा म्हणता येते तशीच वैचारिक कट्टरता हीही एक अंधश्रद्धाच असते, असे एखाद्याला दिसत असले तर त्याने ते का म्हणू नये ? पुरोगाम्यांना वाटते की सद्यस्थितीत हे काही बोलू नये, करेक्ट राजकीय भूमिकाच सर्वांनी घेत राहावे. ' सद्यस्थिती ' या प्रकाराला कधीच अंत नसतो. आणि मुख्य म्हणजे, मानवी जगणे चांगले व्हावे, याच मार्गाने सर्वांना जावेसे वाटत असले तरी आत्मकेंद्रितपणाचा सर्वांचा पाया एकच पण वेगवेगळा असल्यामुळे तसे घडू शकत नाही. आहेत किती पुरोगामी ? त्यांना एवढे महत्त्व कशाला द्यावे, हा जसा एक प्रश्न असतो तसाच काहीजण हाही प्रश्न विचारतात की आहेत किती ब्राह्मण, त्यांना एवढे महत्त्व कशाला द्यावे ? पुरोगाम्यांचा मोठा प्रॉब्लेम हा दिसतो की फक्त आपणच तेवढे डोळस आहोत आणि बाकीचे सगळे अंधळे वा गंडलेले आहेत अशी त्यांची पक्की खात्री असते. तेही इतरांप्रमाणेच खोटेपणा करतात, दुटप्पी वागतात यावर कुणी बोलणे म्हणजे जणू त्यांच्या सात्त्विकतेवर अन्याय झाला, असे त्यांना वाटते.

प्रत्येक माणूस जगताना काही आकलन घेत जात असतो. सर्वांचेच आकलन आपापल्या मर्यादेत होत असल्याने त्यात ' सत्य ' असे काही असू शकत नाही. ही जगण्यातली एक प्रमुख समस्या असते. ती भेदणे शक्य आहे का, असाही एखादा महत्त्वाचा प्रश्न एखाद्याला पडू शकतो. आहेत किती असा प्रश्न पडणारे माझ्यासारखे लोक, कशाला त्यांच्याकडूनही तुमच्या राजकीय उद्दिष्टांची अपेक्षा करता, असे मी म्हणू शकतो. पण, पुरोगाम्यांना दिसते त्यावाहेरचे कुणाला काही दिसू-जाणवूही नये, असे त्यांचे ' न्याय्य ' म्हणणे असते.

आता माझे आकलन सांगतो. मला असे दिसते की धर्म, तत्त्वज्ञान आणि विचारसरण्या हे सर्वच माणसाला चांगले जगणे प्रदान करण्याच्या बाबतीत अपयशी ठरलेले आहे. विचारसरणीही भेदाभेद, फुटीरता आणि संघर्ष यांचेच संवर्धन आणि जोपासना करत असते. याचे महत्त्वाचे कारण एकच असते की विचारसरणी ही माणसाच्या आत्मकेंद्रिततेला कोणताच प्रश्न विचारत नाही. तुझ्या आत्मकेंद्रिततेपेक्षा माझी आत्मकेंद्रितता अधिक हितावह आहे,

असेच, प्रत्येक विचारसरणीचे म्हणणे असते. हे दुष्टचक्र भेदले जाण्याची शक्यता मला फक्त कलेत दिसते. कोणतीही चांगली, सर्जक कला माणसाच्या अमुक एका आत्मकेंद्रिततेला बढावा देत नसून त्याचे भान व्यापक, समावेशक करून त्याला संवेदनशील करणारी असते. इथे हे स्पष्ट करावे लागेल की हे काम परिवर्तनवादी कला करू शकत नाही कारण ती विचारसरणीभारितच असते. हे काम करणारी कला हीच सर्जक कला असते. हे काम कला अनेक मार्गांनी, अनेक प्रकारे करत असते. इतक्या महत्त्वाच्या, मौल्यवान प्रक्रियांना अडथळे आणणे, त्यांना खोडे घालणे, त्यांची वाढच होऊ नये अशा कृती करणे ही अशी विध्वंसक कामे हे पुरोगामी म्हटले जाणारेच सर्वाधिक कट्टरपणाने करत असतात. त्यांना फक्त ' करेक्ट राजकीय भूमिका ' एवढेच दिसत असल्याने कलेच्या या कार्याचे त्यांना महत्त्व तर नसतेच पण ते काही घडताच कामा नये, असेही त्यांचे प्रयत्न असतात. सांस्कृतिक क्षेत्रातल्या अनेक मोक्याच्या जागा पकडून ते हे त्यांचे जीवनकार्य करत असतात. त्यांच्या विचारांना बढावा मिळणे ही एकच गोष्ट कलेतूनही घडत राहायला हवी, असे त्यांना वाटते. म्हणजे कला ही जी एकमेव गोष्ट माणसामाणसात सौहार्द निर्माण करू शकेल असे मला दिसते त्याच गोष्टीच्या विरोधात हे पुरोगामी असतात. म्हणजेच, मला जे मौल्यवान वाटते त्याचा पाठपुरावा मी करताच कामा नये, असे त्यांचे म्हणणे असते. सगळ्यांबरोबरच सहिष्णुतेच्या गप्पा तेही मारत असतातच !

तर, असा आहे प्रश्न. मी, ज्याला प्रतिगामी म्हणतात तोही नाही आणि कलेतल्या सर्व मौल्यवान प्रक्रिया नष्ट करू इच्छिणारा पुरोगामीही नाही. आपण सगळेच एवढे सहिष्णू आहोत तर मी काय लिहिले पाहिजे याच्या कर्मठ अपेक्षा बाळगणे आणि मला सल्ले देणे, मलाच काय, कोणत्याही कलावंताला सल्ले देणे, असली कामे कुणीच करू नयेत, असे या निमित्ताने सुचवावेसे वाटते.

--- ००० ---

धर्म, परंपरा आणि पुनरुज्जीवनवाद हे बरोबर आहे असे मी कधीच म्हणत नाही -- विचारसरणीची कोणतीही कट्टरता ही धार्मिक कट्टरतेसारखीच वाईट आणि हिंसक असते, हे मात्र म्हणतो. हा गंडलेला आणि तो न गंडलेला असे काही नाही. वैचारिक निराकरणेच नाहीत हिंसकपणावर -- ही मांडणी गंडलेली कशी ते स्पष्ट करा.

जरा अधिक स्पष्ट करतो -- मला असे दिसते की मानवी समस्यांच्या बाबतीत धर्म, तत्त्वज्ञान आणि विचारसरण्या हे सर्व अपयशी ठरलेले आहेत . आता शक्यता फक्त कलेत आहे. कलेतूनच संवेदनशीलता आणि व्यापक, समावेशक भान हे शक्य आहे. परिवर्तनवादी कला नव्हे -- ती विचारसरणीतच येते. तर या कलेच्या सर्जक प्रक्रियांत अडथळे आणणारे, खोडे घालणारे, त्यांची हेटाळणी करणारे हे प्रामुख्याने पुरोगामी म्हटले जातात ते आहेत. त्यामुळे साहजिकच त्यांच्या मठपणाबाबत अधिक बोलले जाणारच. पुरोगामी हा विचारसरणीचाच भाग आहे. माझे बोलणे, लिहिणे हे माझ्या आकलन-प्रक्रियेतूनच येणार. त्याला कुणी गंडलेले म्हटले तरी हरकत नाही. यात वाद घालून कुणी कुणाला काही पटवून देण्याचा प्रश्न नाही. कुणी म्हणेल, वा, करेक्ट आहे, कुणी म्हणेल, हे सगळे मठ फालतू आहे ! दोनो चलेगा !

खरे तर या प्रश्नांची उत्तरे वरील पोस्टमध्ये आहेतच -- माणसाच्या जगण्याच्या बाबतीत वेगवेगळ्या आकलनातून, तरीही चांगल्याच हेतूने, कृती चालू असतात. वैचारिक करेक्ट असणे हेच फक्त काहींना दिसते आणि तेच, तेवढेच महत्त्वाचे असे त्यांना वाटते. कला ही वैचारिक मर्यादेत चालणारी बाब नाही. वैचारिक मार्गाने माणसामाणसात सौहार्द कधीच तयार होणे शक्य नाही. कलेचा मार्ग ही एकच शक्यता समोर दिसते. तो अत्यंत मौल्यवान मार्ग नष्ट करण्याच्या कृती कोण करते ? सिलेक्टिव्ह टीकेचा प्रश्नच नाही -- कलेला स्वतंत्रपणे, मोकळेपणाने काम करता यायला हवे -- राजकीय कृतीपेक्षा हजार पटींनी हे महत्त्वाचे आहे. तरीही, राजकीय कृतीच फक्त महत्त्वाची असे ज्यांना वाटते ते तसे करत राहातातच ना. कलेत सामाजिक, राजकीय, वैचारिक असे वेगळे काही काढता येत नाही --

तो व्यापक, समावेशक आवाका असतो. राजकारणात हे वेगळे काढले जाते. त्यामुळे, कोणताही राजकीय पवित्रा हा करेक्ट वगैरे असू नाही शकत -- तो सर्जक मानवी जगण्याच्या विरोधातच असतो.

सगळे सविस्तर सांगून झालेले आहे, तरीही हेच मनात येत असेल तर तो माझा दोष नाही. धर्म, तत्त्वज्ञान आणि विचारसरण्या अपयशी ठरलेल्या आहेत. फक्त कलेतूनच काही भले होण्याची शक्यता आहे. कोणतीही वैचारिकता ही भेद माजवणारी आणि हिंसकच असते. कला व्यापक आणि समावेशक भान देणारी असते. (यात परिवर्तनवादी कला येत नाही कारण ती विचारसरणीचाच भाग असते.) राजकारणापेक्षा कला हजार पटींनी महत्त्वाची आहे. तीच नष्ट करण्याचे ज्यांचे प्रयत्न चालू आहेत त्यांच्यावर रोख असणारच ना ! आणि आहेत किती माझ्यासारखे लोक -- असू द्या ना ! पुरोगामी हे इकडेतिकडे पुरोगामी वगैरे असतात पण, साहित्य, कला यांत तद्दन प्रतिगामी असतात. आधुनिक सर्जकतेच्या प्रक्रिया, अभिव्यक्ति पद्धती यांत त्यांना शून्य इंटरेस्ट असते, त्यामुळे, समजतही नाही काही. आपल्याला ज्याचे महत्त्व वाटत नाही वा जे समजत नाही ते नष्ट करा असे त्यांचे विचार दिसतात. त्यांच्या दृष्टीने, ही राजकीय भूमिका की ती यांतून निवड करायची असते -- माझ्या आकलनात, राजकीय भूमिका की साहित्य-कला यांतून निवड करायची असते. सगळ्या राजकीय भूमिका माणसाच्या जगण्यातल्या सर्जकतेच्या विरोधातच असतात. या उपर माझ्या पोटात आरेसेस आहे असे कुणाला वाटले तर त्याची मी चिंता करू शकत नाही.

मी माझ्या क्लॅरिटीने लिहितो -- कोणतीही राजकीय भूमिका मांडत नाही -- पण, पुरोगामी म्हटल्या जाणाऱ्या लोकांच्या , माझ्या मते इथल्या समाजाच्या दृष्टीने अति-महत्त्वाच्या अशा बाबतीतल्या, विध्वंसकतेबद्दल लिहिल्याने ते कुणाच्या हातचे कोलीत ठरत असेल तर त्याला मी काय करणार ? -- ते असो. तुम्ही वर उल्लेख केलेली ' फट ' कथा पीडीएफ असेल तर प्लीज द्या ना पाठवून.

--- 000 ---

कविता म्हणजे काय रे भाऊ ?

आजच सकाळी मी ' कलेचे दिवस ' ही माझी कविता इथे फेसबुकवर पोस्ट केली. त्यावर, कोल्हापूरपासूनचे माझे मित्रवर्य प्रा. बाळकृष्ण कवठेकर यांची अशी कॉमेंट आली – “ चं प्र, क्षमस्व. ही कविता नाही, छोटा निबंध वाटतो, कोणालाही कमी जास्त करता येईल असा. “ त्याला माझे उत्तर असे होते – “ माझा काहीही दावा नाही -- दिसले ते लिहिलेय – “ नंतर माझ्या असे लक्षात आले की हा विषय फ्रेंडसमध्ये चर्चा व्हावी असा आहे. जगात कवितेच्या शेकडो व्याख्या होत आलेल्या आहेत आणि आता अगदी न-कविता किंवा स्वयंचलित कविताही लिहिल्या जातात, हे आपल्याला माहीत असले तरीही, आपण आपापल्या आकलनानुसार यावर बोलावे, असे वाटले. या निमित्ताने कवितेबाबतच्या आपापल्या कल्पना घासूनपुसून स्पष्टपणे मांडल्या जातील आणि गरज वाटल्यास आपल्याला सर्वानाच आपापल्या कल्पना बदलून, वाढवून, दुरुस्त करून वा अधिक समावेशक वा कवितेचा नेमका प्रदेश रेखून देणाऱ्या अशा करता येतील, असे वाटले. एखादे औषध वा लस तयार करताना जसे काही लोक स्वेच्छेने त्याच्या जरूरीच्या चाचणीसाठी पुढे येतात, त्याचप्रमाणे, या कामाला आपली ही कविता वा मजकूर उदाहरण म्हणून देऊ करता येईल, हे माझ्या लक्षात आले. तरी, फ्रेंडसना माझी अशी विनंती आहे की निर्भीडपणे त्यांनी हा मजकूर कविता आहे की नाही यावर लिहावे. या मजकूराची कशीही चिरफाड वा चिकित्सा करावी. वाटल्यास आशयावरही हल्ला वा त्याचे कविता म्हणून समर्थन करावे. मुख्यतः हा एक निबंधात्मक गद्य मजकूर आहे का, यावर सकारण मते द्यावीत. यातून, अमुक बरोबर वा तमुक चूक असा निष्कर्ष काढणे हा हेतू नाही. या निमित्ताने या एका महत्त्वाच्या विषयावर आकलन-घुसळण व्हावी, हीच एक मर्यादित अपेक्षा आहे. हे उद्बोधक ठरू शकेल. ही इथली चर्चा जर चांगली झाली तर आपले कुणी संपादक मित्र पुढे ती प्रसिद्धही करू शकतील. या चर्चेत, अर्थातच, कवठेकर सरांनी त्यांचे मत जरा सविस्तर मांडावे, अशी विनंती आहेच. इथे निकाल देणारे कुणी न्यायाधीश नसतील, हे लक्षात घेऊन फ्रेंडसनी खुलेपणाने बोलावे, ही विनंती.

संदर्भासाठी, सकाळी मी कविता म्हणून दिलेला मजकूर असा आहे –

कलेचे दिवस

मुंग्या लागून मेले की वाळवी लागून

असा श्रेयाचा सामना रंगणार हे दिसताच

अनेक चित्रकार हजर झाले

आधी सत्य पाहून मग ते अमूर्त करायला --

नुसते अमूर्तही आपल्याला माहीत असलेल्या

झुंवरांच्या आणि कोळिष्टकांच्या आपल्या

मनांतूनच येते हे त्यांना माहीत होते

पण हाती असलेल्या कौशल्यातून

त्यांना मसिहा म्हणून गाजायचेच होते

आणि जगाच्या संस्कृतीचा व्हायचे होते

एक अविभाज्य पाणीपुरवठा डबल फिल्टर्ड

वाचनसंस्कृतीचे उपटसुंभ भक्त गौरव माजवत

आपल्या प्रगल्भ डबक्यांचा प्रसंगी

हजार सर्प पोसून धाक निर्माण करणाऱ्या

होते हजर त्यांचेही आत्मसंवर्धन साधायला

रात्रीच्या अपॉइंटमेंटसपूर्वी प्रेयसीशी ठरलेल्या
ज्या त्यांच्या प्रगल्भतेच्या जाहिरातीत
हमखास असत अर्धनग्न आकर्षक हुशार मॉडेल्स
हल्ली लोक वाचत नाहीत दृश्यकला तर
फक्त लिलावांतच दिसतात काळ्या
पैशांच्या उत्तुंग आणि सखोल व्यवहारांत
संपले दिवस एकूणच कलेचे
हे समजून काहीजण शांतपणे पाहात वेफर्स खात होते

--- ००० ---

-- हा मजकूर आधाराला घेऊन चर्चा होत असल्याने नुसत्याच औपपत्तिक कल्पना न येता त्यांचे स्पष्टीकरणही येईल,
अशी आशा आहे.

सोयीसाठी ही माझी कवितेची व्याख्या --

‘ शब्द आणि वाक्ये वा ओळी यांच्या साहचर्यातून, क्रमवारीतून व आंतरसंबंधांतून व्यक्त होणारी संसूचक अर्थवलये
एका परिपूर्ण आशयाप्रत पोचवणारा एकसंध भाषिक मजकूर म्हणजे कविता. ‘ इथे अलंकारिकता, वृत्तबद्धता,
सांगीतिक लय, भावनिकता, स्वमीलपणा – अशा गोष्टींना महत्त्व दिलेले नाही, हे लक्षात घ्यावे. अलिकडची आणि
आजची जागतिक कविता या अशा गोष्टींना कवितेची व्यवच्छेदक लक्षणे मानत नाही.

--- ००० ---

अध्यात्म म्हणजे काय रे भाऊ ?

‘ अध्यात्म ’ या शब्दाला हिडिसफिडीस करायची हल्ली एक फॅशनच पडलीय. कुणी म्हणते, अध्यात्म म्हणजे आत्म्याचे ज्ञान, कुणी म्हणते आत्म म्हणजे स्वतः या अर्थी आत्मज्ञान, कुणी म्हणते की धर्माचे ज्ञान, कुणी म्हणते की जगाच्या मूळ सर्वव्यापी चैतन्याचे ज्ञान. कुणी म्हणतो की ते धर्म, आत्माविश्वा सोडूनच द्या, ते सगळे काल्पनिक असते, नाही ते भ्रम नकोत. आणि आत्मज्ञान कसले ? आपण जे आहोत ते आहोत – ते दिसतेच, समजतेच आपल्याला – याहून अधिक आत्मज्ञान म्हणजे, शरीरात हाडे किती आहेत, रक्त किती आहे, ते समजा – ते कळतेच शरीरशास्त्रातून ! आणखी काय, कसले ज्ञान ? यावर थोडा विचार करू. माणूस एका भूभागावर जन्माला येतो, पुढे त्याच्यावर बिंबवले जाते की हा भूभाग म्हणजे भारत आहे. तू भारताचा नागरीक आहेस. त्याच पद्धतीने तो हिंदू वा मुसलमान असल्याचेही त्याच्यावर बिंबवले जाते. अशा गोष्टींमुळे अर्थातच माणसामाणसांत अंतर तयार होते, एक दूरी तयार होते, विभाजन तयार होते. हे फक्त एवढ्याचमुळे नाही घडत. त्याचे दिसणे आणि वैचारिक-मानसिक असणे हे सर्वच विभागणारे असते. त्यामुळे, सर्वांचेच जगणे संघर्षमय, युद्धमय, एकमेकांची छळणूक करणारे, एकमेकांवर अन्याय करणारे, असे होते. आपण ‘ जे आहोत ते आहोत ’ म्हणजे हे असते सगळे. धर्म, भाषा, संस्कार, परिस्थिती, जगण्यात आलेली माणसे, घडलेले प्रसंग – हे सगळे मिळून असतो आपण. आणि आपली जनुकरचना, हे आणखी एक अलीकडे माहीत झालेले. हे सगळे विभाजन करणारेच असते. मग माणूस, ‘ मजहब नाही सिखाता आपसमे बैर रखना ,’ वगैरे गाणी रचू-म्हणू लागतो. एखादा बुद्धिप्रामाण्यवादी, विवेकी माणूस म्हणतो, ‘ माणसा माणसा माणूस हो ! ’ आणि आपण किती सर्वांच्या हिताचे बोलतो-वागतो, असे त्याला वाटत राहते. तरीही, ‘ आपण जे आहोत ते आहोत ’ म्हणजे हजार प्रकारचे विभाजन, हे त्याला समजून घ्यावेच लागते ! अरे, तू म्हणतोस की माणूस होणे महत्त्वाचे, पण, तो म्हणतो, हिंदू होण्याशिवाय तरणोपायच नाही, आणखी कुणी म्हणतो, कम्युनिझम हेच एकमेव उत्तर ! एका मानसिक अवस्थेत सगळी माणसे येणे हे कधीच शक्य नसते. त्यामुळे, शिरकाण, वर्चस्व, अन्याय हे सर्व अटळच बनते. कसले आत्मज्ञान – जो है सो है – असे म्हणणाऱ्याला हे सर्व मान्यच असते. धर्मवादी आणि विचारसरणीवाले यांनाही हे मान्यच असते. मग काय, आयुष्यभर बोंबलत हिंडत राहणे, हेच जगणे ? सगळ्यांचा, इतरांना बदलण्यावर, इतरांच्यात परिवर्तन करण्यावर किंवा सर्वांच्या हितासाठी विरोधकांना सक्ती करण्यावर विश्वास असतो. तसे त्यांचे प्रयत्नही असतात. अशा उदात्त ध्येयासाठी ते पूर्ण आयुष्य खर्चायलाही तयार असतात. सगळ्यांना ‘ सत्य ’ पटले की इथे स्वर्ग अवतरेल, असे त्यांना वाटते. तशी त्यांची खात्रीच असते. ते सोडून इतर लोक मूर्ख असणे एवढाच खरे तर प्रॉब्लेम असतो ! व्यक्तिव्यक्तीतल्या संबंधातही, एखादी व्यक्ती आवडली की तिच्यावर स्वामित्व असायची गरज वाटणे, त्यातून भीती, मत्सर, द्वेष, हिंसा यांची निर्मिती होणे हे या सर्वच आदर्श, महान, उदात्त लोकांमध्ये सारखेच आणि समानच घडत असते. माणूस मोदीभक्त असो की मोदीद्वेष हे सगळे दोघांचेही एकसारखेच असते.

अगदी फारच इहवादी आणि बुद्धिवादी असतील त्यांना फार तर याबद्दल प्रश्न पडत नाहीत असे समजू. जे आहे ते माणसाचे हे गटारी जगणे आहे आणि ते तसेच असणार, हे मान्य करण्याची हिंमत त्यांच्यामध्ये असते कारण त्यांनी स्वतःला तसे शूरवीर घडवलेलेच असते. पण, खूप लोक असे नसतात. त्यांना प्रश्न पडतात. हे कसले जगणे, असे त्यांना वाटते. यातून सुटण्याची शक्यता असेल का, असे विचार येतात. त्यातूनच मग, बुद्ध, तुकाराम, जे. कृष्णमूर्ती घडतात. तेही या जगाबाहेरून कुठून आलेले नसतात. आणि या जगाबाहेरचे, काल्पनिक, भ्रमाचेही बोलत नसतात. माणसाचे जगणे असे का होते आणि त्यातून तो बाहेर कसा पडू शकतो, हे ते सांगतात. ते नुसतेच काही बौद्धिक वा मेंदूला वळण लावणारे वगैरे काही नसते. त्या अर्थाने आपल्या जगण्यातल्या सवयीतले नसते. त्याला आपण

अध्यात्म म्हणू शकतो. स्वतःच्याच वैचारिक-भावनिक- मानसिक तुरुंगातून बाहेर पडण्याच्या शक्यतेबद्दल ते बोलत असतात – तेच अध्यात्म.

हेच काम सर्जक कलाही करत असते. अनेक महत्त्वाचे कलावंत म्हणून गेलेले आहेत की कला ही आत्मकेंद्रित कृती नसते. ती व्यापक, समावेशक भानाची प्रक्रिया असते. वैचारिक, परिवर्तनवादी वा हेतूप्रेरित कला, अर्थातच, हे काम नाही करू शकत. कारण ती कलावंताच्या तुरुंगातूनच घडणारी कृती असते. तीत स्वातंत्र्य नसते. माणसाला अशा व्यापक भानाची समज येणे हीच फक्त त्याच्या जगण्यातली मूल्यात्मकता असू शकते. तेच त्याचे स्वातंत्र्य असते. स्वातंत्र्ययुक्त कला अध्यात्मिक असते आणि तीही परलोकवादी नसून इहवादीच असते, हे समजून घ्यायला हवे.

--- ००० ---

समाज म्हणजे काय रे भाऊ ?

“ अरे, परवाच तुझी आई वारली ना मूर्खा, आणि लगेच आज कामावर येतोस ? ! चल, जा घरी – दिवसविवस झाल्यावर ये – ” असे म्हणत बँकेच्या एका छोट्या शाखेच्या शाखाप्रबंधकाने कामावर आलेल्या त्याच्या शिपायाला सुनावले. याचीच एक सर्वांच्या आयुष्यात सतत ठाण मांडून बसलेली एक आवृत्ती म्हणजे ‘ लोक काय म्हणतील ’ हे दडपण. यातले लोक म्हणजेच समाज. व्यक्ती जशी एकेक जिवंत अस्तित्वात असते तसा समाज हा एखादा मोठा गेंडा वा हत्ती या रूपात अस्तित्वात नसतो. समाज म्हणजे व्यक्तीव्यक्तीतले संबंध. हे व्यक्तींनी आपापल्या कल्पनांनी घडवलेले असतात. माणसाला सतत सुरक्षितता हवी असते, त्यामुळे तो अमुक अमुक कल्पना मानणाऱ्या व्यक्ती असा एक समूह म्हणून एकत्र असू इच्छितो. यातूनच एक सामाजिकता तयार होते. नीती-अनीती, एकनिष्ठ-व्यभिचारी, निस्पृह-भ्रष्टाचारी, न्यायी-अन्यायी, दुष्ट-सुष्ट, प्रतिगामी-पुरोगामी, वगैरे यातूनच जगण्या-वागण्याचे एक मॉडेल तयार होते. हे एवढेच नसते. आपले मॉडेल टिकवणे, सत्य म्हणून त्याला बढावा देणे, इतर मॉडेल्सबरोबर त्यासाठी पंगा घेणे, संघर्षात राहणे, हेही त्यात अध्याहृत असते. शिवाय, वर्चस्ववादी असणे, आपमतलबी असणे, महत्त्वाकांक्षी असणे, यशपूजक असणे, स्पर्धा करणे, विरोधकांना नामोहरम करणे, अशा अपेक्षांचे जंजाळही समाज या पॅकेजमध्ये असते. स्थितिशील असण्यात माणसाला सुरक्षित वाटते. समाज हा थोडा थोडा बदलत असला तरी प्रामुख्याने तो घट्ट स्थितिशीलच असतो. व्यक्तीही स्थितिशील असण्याच्या प्रयत्नातच असते. पण व्यक्तीची स्थितिशीलता आणि समाजाची स्थितिशीलता यांत फरक असतो. त्यामुळे, व्यक्ती आणि समाज यांत सतत एक संघर्ष सुरू असतो. शिवाय समाजा-समाजांत संघर्ष असतातच. मानलेले आदर्श आणि प्रत्यक्ष जगणे यांतल्या अंतरांमुळेही जगणे सतत संघर्षात असते. संघर्षात असणे म्हणजे परिपूर्ण, समाधानकारक नसणे, अपूर्णतेच्या असमाधानात, त्रासात वा क्रोधात असणे. अशा या जडजंबाली जगण्यात सर्वच व्यक्ती तोल हरवून बसलेल्या असतात वा विकृतही होतात. समाज म्हणजे अशा सर्किट व्यक्तींचा समूह असतो. समाज आणि व्यक्ती अथवा व्यक्ती आणि व्यक्ती यांतल्या सततच्या अटळ संघर्षामुळे कुणीच कुणाला सुखाने, सहज जगू देत नाही. व्यक्तीला सुरक्षितता हवीही असते पण सततच्या संघर्षामयतेतून सुटकाही हवी असते – हा आणखी एक संघर्ष जगण्याचा एक स्थायीभाव होऊन बसलेला असतो. द्वेष करू नये, असे तत्त्व व्यक्ती बोलते पण त्या तत्त्वाचे ती भाग पाडते – धर्मद्वेष वाईट पण जातिद्वेष चांगला किंवा उलट अशी उपपत्ते तयार होतात. आपले वैचारिक आदर्श ठरलेले हवेत, असे म्हणतानाच आपल्या विरोधी आदर्शांना हरवण्यासाठी वेगळ्या आदर्शांशी तडजोडी केल्या जातात. त्यांचेही वेगळे ताण निर्माण होतात. मुळात प्रत्येक व्यक्तीचा जगण्याचा एक साचा तयार झालेला असतो. तिची जनुकरचना, कुटुंब, भाषा, संबंधात येत गेलेली माणसे, सुखदुःखांच्या, मानापमानांच्या स्मृती अशा असंख्य परिणामांनी युक्त ते साचे असतात. कोणतेही दोन साचे एकसारखे नसतात. त्यामुळे व्यक्तीव्यक्तींमध्येही संघर्ष असतात. आणि शिवाय व्यक्ति-समाज हे संघर्ष चालू असतातच. तर एकूण या अशा सर्व आदर्श प्रकारांनी माणसाच्या जगण्याचा गच्चाघोळ किंवा चोंबाळे किंवा जांगडगुत्ता किंवा मांजरसुंबा झालेला असतो ! आणि तो सुखावाह नसतो ! यातून सुटका व्हावी यासाठीही माणसाचे प्रयत्न चालू असतात. धर्म, तत्त्वज्ञान, विचारसरणी, विज्ञान अशा मार्गांनी ते प्रयत्न घडत असतात. आणि असेही कळत असते की हे सर्व मार्ग अपयशी होताहेत. या प्रकारात माणूस हा व्यापक, समावेशक, प्रवाही भानापासून दुरावत जातो, संकुचित होत जातो आणि अर्थातच दुःखी होत जातो. इथे कलेचा संबंध येतो. आता हे एकच माध्यम असे शिल्लक आहे की ज्यातून माणसासाठी व्यापक, समावेशक, प्रवाही भानाची शक्यता आहे. स्वतःच्या साच्यातून मुक्त होऊन लिहिणारे काही कलावंत असतात. तुकाराम म्हणतो, ‘ परी त्या विश्वभरे बोलविले ’, गाओ याला distanced gaze (दूरीभावातून पाहणे) म्हणतो, वर्डस्वर्थ याला recollected in tranquillity (शांततेत स्मरलेले) म्हणतो, टी . एस . एलियट याला escape from

personality (व्यक्तित्वमुक्ती) म्हणतो – अशा प्रकारे जगातल्या अनेक कलावंतांनी या सर्जक प्रक्रियेची मूल्यात्मकता व्यक्त केलेली आहे. माणसाचे सवयीतले व्यक्ति-समाज टाइप जगणे हे माणसामाणसात कधीच सौहार्द निर्माण करणे शक्य नाही, हे लक्षात घेतले तर अशा कलेतल्या सर्जकतेचे महत्त्व लक्षात येईल. आता तर्काने पाहिले तर या सर्जक प्रक्रिया सर्वच माणसांना ' विरोधी ' वाटू शकतात. पण, खूप माणसे कलेतल्या या स्वातंत्र्याच्या, सौहार्दाच्या शोधात असल्याने त्यांना हे क्षेत्र मौल्यवान वाटत असते. समूह म्हणून पाहिले तर धर्म, जात, भाषा यांच्या अस्मितांचे जे समूह असतात ते त्यांच्या भावना दुखावणारे काही घडले तरच अशा कलाप्रक्रियांच्या विरोधात फणे काढतात. एरवी त्यांना त्यात काही रस नसतो, समजतही नाही आणि ' चालू दे ' असे ते अलिप्त राहतात. प्रश्न येतो तो ' पुरोगामी ' म्हटले जातात त्यांचा. कला हे माध्यम म्हणजे त्यांच्या सामाजिक-राजकीय उद्दिष्टांचे हत्यार म्हणूनच वापरले गेले पाहिजे, असा त्यांचा हट्टग्रह असतो. ते माध्यम तसे न वापरणारे सगळे त्यांना असंवेदनशील आणि भरल्या पोटी करमणूक करणारे वाटतात. त्यामुळे, कलेतल्या सर्जक प्रक्रियांत त्यांना इंटररेस्ट नसते, परिणामतः त्यातले काही समजतही नाही आणि त्यांच्या मूळ उद्दिष्टाशीच त्यांना त्या विरोधीही वाटतात. म्हणजे मुळात विरोध आणि समजत नसल्याने येणारा न्यूनगंड अशा दोन कारणांनी ते लोक कलेतल्या सर्जक प्रक्रिया नष्ट करायच्या प्रयत्नात असतात. आपल्याकडे पाहिले तर अध्यक्ष कोण असावे, परिसंवाद कोणते घ्यावेत, पुरस्कार कसे दिले जावेत, परीक्षणे कशी यावीत – अशा बाबींवर सध्या अशा लोकांचा ताबा असल्याचे दिसते. साहित्य संमेलन ही मुळातच एक उत्सवी आणि उथळ गोष्ट राहात आलेली आहे. पण हीही त्यांना त्यांच्या उद्दिष्टांसाठी वापरायची असते. संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणात कलेतल्या सर्जक प्रक्रियांना जागाच मिळू नये, असे त्यांचे प्रयत्न असतात. त्यासाठी ते सामान्यतः पुरोगामी अध्यक्षच निवडतात, म्हणजे ते फक्त राजकीय भाषण ठोकून कलेतल्या सर्जकतेला बाहेर ढकलून देऊ शकतात. पण, लाजेकाजेस्तव का असे ना, मध्येच एखादा बिनपुरोगामी किंवा बिनराजकीय असा अध्यक्ष त्यांना निवडावा लागतो. त्यातही एक अध्याहृत व्यूहरचना असते. आताचेच बघा. नारळीकर हे नाव सामान्यतः सर्वमान्य आहे कारण विज्ञान क्षेत्रातल्या त्यांच्या जागतिक कामामुळे ते आदरणीय आहेत. पण, ते कलेतल्या सर्जक प्रक्रियांकडे कितपत लक्ष देत असतील, त्यांबद्दल कितपत बोलू शकतील, असा विचार करून बघा. कलेतल्या सर्जक प्रक्रिया हद्दपार होणे हे असेही घडणार आहे. आणि असे जर असेल तर, नारळीकरांबाबत सामान्यतः लोकांत असणाऱ्या आदराचा हा एक राजकीय वापर करण्याचा धूर्त डाव म्हणता येतो. असला तर असू दे, असेच मीही पाहिले असते, पण माझ्याच काही मित्रांनी कुतूहल म्हणून काही प्रश्न विचारल्याने जरा सविस्तर लिहिले आहे.

व्यक्तीव्यक्तीमधले संबंध निकोप आणि सौहार्दपूर्ण होण्यासाठी व्यापक प्रवाही भानाची आवश्यकता असते. आपले सगळ्यांचे जगणे तसे असावे असे वाटणारे माझ्यासारखे आणखीही काही असतीलच. त्यांच्या मूल्यात्मकतेला वाव देणारे कुणीतरी लिहायला हवे, म्हणून मी लिहितो, इतकेच. बाकी मला योग्य वाटते ते काम मी कलाक्षेत्रात करत असतोच. तिकडे कुणी लक्ष देवो वा ते कचऱ्यात टाको, त्याची मी काळजी करत नाही. आता हे सगळेच काहींना त्यांच्या विरोधातले आहे असे वाटून राग येऊ शकतो. पण, सगळ्यांचेच विचार अर्धवटच असतात, अंतिम सत्य कुणाकडेच नसते, हे समजणारे आपण सर्वजण असल्याने, ' सहिष्णुता ' हा एक समान धागा आपल्यांत आहे. त्याचा लाभ मलाही मिळावा, हीच नम्र विनंती !

--- ००० ---

संस्कृती म्हणजे काय रे भाऊ ?

आपलाच काय, पूर्ण जगाचाच सांस्कृतिक स्तर खालावतच काय ढासळत चाललाय – असे म्हणणारे लोक अनेकदा भेटतात. कधी कधी तर ते प्रामाणिकपणे हेही कबूल करतात की आपण सगळेच याला कारणीभूत आहोत. तो युद्धाची तयारी करतोय तर मी शांत बसून कसे चालेल ? तो त्याचे वर्चस्व आणायला बघतोय, ते मी का चालवून घ्यावे ? – हे प्रश्न सगळ्यांच्याच डोक्यांत असतात. म्हणजे काय तर सगळे जग आधी होऊ द्या सुसंस्कृत मग लगेच मीही होईन ! म्हणजे, एका क्षणात, जगावरून अशी एक जादू फिरायला हवी की, वा, झाले की सगळे सुसंस्कृत ! असे ! आणि हे तर कदापि होणे शक्य नाही, हे सगळ्यांनाच माहीत असते.

आपण जे जे वापरतो ती सगळी सभ्यता (civilization) आणि आपण जे जे आहोत ती आपली संस्कृती, असे थोडक्यात म्हटले जाते. दळणवळणाची साधने, इमारती, धरणे, कारखाने, मॉल्स, वगैरे ही झाली सभ्यता. आणि धर्म, तत्त्वज्ञान, विचारसरणी, कला, संस्कार, प्रभाव – ही झाली संस्कृती (culture). मनांच्या अवस्था याही मर्यादितच असल्याने वस्तुरूपच मानल्या तर संस्कृती ही सभ्यतेचा एक भाग असते, असे म्हणणारेही काही आहेत.

जंगलीपाणा, रानटीपणा, अमानुषपणा, दुष्टपणा, हिंसकपणा यांपेक्षा सुसंस्कृत असणे कधीही चांगलेच, असे सर्वानाच वाटते. माणसा माणसा माणूस हो – अशी वाक्ये सर्वानाच आवडतात. पण, ही वाक्ये म्हणायची वेळच का येते, हा प्रश्न कुणाला पडत नाही. वातावरण असंस्कृत होतेच का मुळात, हा प्रश्न आलाच समजा समोर तर – प्रस्थापित व्यवस्थेमुळे, ब्राम्हणांमुळे, मुस्लिमांमुळे, भांडवलदारांमुळे, शोषकांमुळे – अशी काही समाधान देणारी उत्तरे तयार असतात. आणि मग वातावरण चांगले ठेवायला उरतात कोण तर दलित, शोषित, वंचित, पीडित, वगैरे सत्ताहीन, संधीहीन लोक ! मग करावे तरी काय, हे सुचत नाही. कोण म्हणतो हिंदुत्वाने रामराज्य येईल तर कोण म्हणतो कम्युनिझम आला की सुसंस्कृतता आलीच समजा ! पण तोवर ते दोघे मिळून आणि इतरही सगळेच संघर्ष, छळ, विध्वंस यांचे यज्ञकुंड धगधगत ठेवतात. आपण जे आहोत ते फायनल आहोत असे प्रत्येकालाच वाटत असते. जाती, धर्म, पक्ष यांची रूपे तर सोडाच प्रत्येकाला आपापली प्रतिमा ही प्राणाहून प्रिय आणि अति-महत्त्वाची वाटत असते. त्यामुळे, भ्रष्टाचार वा एखाद्या अनैतिक कारणाने ती प्रतिमा मोडली गेली तर पूर्ण विश्वच विस्कटले जाण्याची कल्पना भीतीने मन खाऊ लागते. या बाबतीत आपली बरीच नेते मंडळी खरोखरच शूर असतात. तर सारांश म्हणजे माझे आणि मी जे महत्त्वाचे मानतो त्याचे सातत्य टिकायलाच हवे, हाच असतो पाया प्रत्येकाच्या जगण्याचा. आणि हा असा पाया प्रत्येक व्यक्ती आणि प्रत्येक समूह यांचा वेगवेगळा असतो. त्यामुळे, संघर्ष आणि बॉब अटळ होतात. मराठीसाठी युपीतल्या लोकांशी पंगा घेणारा माणूस हिंदू म्हणून टिकू पाहू लागला तर यूपीतले हिंदूही विरोध करणार ! असे मूर्खयुक्त – absurd प्रकारही घडत राहतात.

तर आपण ज्याला संस्कृती म्हणतो ती असते मानसिक अवस्थेच्या सातत्याची भोक्ती म्हणजेच असंस्कृत ! घाण निर्माण करणारी. मग इथे प्रश्न येतो की मग सातत्याची गरज नसलेले असे प्रवाही जगणे असू शकते का ? असे असूच नाही शकत हे एकमुखी उत्तर असेल तर संस्कृतीच्या गप्पा बंदच करायला हव्यात. तुकारामबुवा म्हणतात की होय, असे आणि असेच जगायला हवे. ' लागला झरा अखंड आहे । ' किंवा ' सरे ऐसा नाही झरा । ' असे ते म्हणतात. तुकारामाचे सामाजिक काम यावर आपण खूप बोलू पण बाकी त्याला आध्यात्मिक म्हणून हेटाळून, फेटाळून लावू. सारांश, मनाची प्रभावयुक्त अवस्था जिला आपण संस्कृती म्हणतो ती असते खरे तर एक स्थितिशील हिंसक असंस्कृत अवस्था ! पण हे असेच असणार हे गृहीत धरून संस्कृतीच्या गप्पा मारत राहणे कधीही

चांगलेच ना !
---००० ---